

NEMA SLOBODE BEZ OSPORAVANJA

(Razgovor sa Ljubomirom Tadićem)

Da li smo sa postmodernizmom stupili u novo doba? Da li se ono odlikuje po tome što je postmoderna upotreba uma različija i radikalnija upotreba retoričkog uma?

Moja sadašnja intelektualna preokupacija se kreće upravo u tom pravcu. Ona je usredsređena na probleme odnosa retorike i filozofije u Antici, a zatim na istraživanje razloga renesanse retorike u postmodernizmu. Danas se sve više govori o promenom koda: od znanja ka nagoveštavanju, od brojanja i računanja ka fantazijama i fikcijama. To se može izraziti i kao tendencija: od egzaktnih nauka ka krilačkom pesništvu. Deregulacija uobičajenog govora, uzdrmanost temelja na kojima stojimo, sumnja u napredak, osobine su postmodernog mišljenja.

Profesore Tadiću, po osnovnoj ste misaoj preokupaciju filozof politike i prava. Šta za Vas znači, zato, filozofski mislići političke i pravne fenomene, naspram njihovom sve vidnjijem razlaganju na usitnjene predmete posebnih političkih i pravnih naučnih disciplina?

Na početku odgovora na Vaše pitanje svakako neću reći nešto originalno ako načelno kažem da filozofski mislići znači misliti ono što je bitno, ili Hegelovim jezikom kazano: ono posredovan. U Filozofiji prava Hegel je video zadatak filozofije u tome da svoje vreme obuhvati mislima. Ostaje pitanje o pojmu »svoga vremena«. Da li je to samo naše vreme, vreme u kome živimo, sadašnjost, ili je reč o znatno širem prostoru vremena? Nesumnjivo, naše vreme obuhvata i našu svakidašnjicu, naše Sada, pa i život čoveka koji filozofira. Hegel bi rekao: nastanak kao prelaz od nebivstva u bivstvo i uminuće kao prelaz od bivstva u nebivstvo su u Sada identični (u pojmu postanka) ukinuti momenti. Reč je, dakle, o prelazu, o tečnom vremenu, o prolaznosti, o promenljivosti i kretanju kao osnovnim određenjima vremena.

»Naše vreme i svet u njemu ne iscrpljuju se, na primer, u dnevnoj politici i njenoj prizemnosti i neposrednosti, niti bi se moglo svesti na vremensko važenje tzv. pozitivnog prava. Filozof koji misli politiku i pravo mora znati da njihovo istorijsko protezanje i promenljive istorijske konstelacije u kojima su sticali svoje oblike i različite sadržaje. Filozof prava mora znati što je priroda prava i umeti da razlikuje njegovo vremenski ograničeno, prolazno važenje od njegove sustine. On takođe mora znati da nisu sile i prilika, da nije puka sankcija, suština prava, nego je to sloboda.«

Verujem da je Hegel imao na umu epohu i epohalno mišljenje kada je zadatak filozofije video u tome da svoje vreme obuhvati mislima. Savremeni filozofskim rečnikom kazano, to je epoha Moderne koja se odvaja od Antike i obuhvata judeo-hrišćansko shvatljana vremena i isorijske. To vreme Hegel obuhvata pojmom »princip protestantizma«, videći u njemu vrhunac epoha koja neće ništa da prizna kao nazor »što nije opravdano mišlju«. Istorija je pojmljena kao »napredovanje u svesti o slobodi«. Slično tome Hegel i francusku revoluciju opisuje kao veliki zarez u vremenu, kada se čovek »postavio na misao« i kada je mišlju počeo da oblikuje svoju stvarnost. Revolucija je vrhunac, kruna, ili rezultat epoha. Ona nije puki prevarat koji zadovoljava male interese, niti mirni tok ljudske duha u svrhe »poboljšanja sveta«, nego sveopšta, korenita promena svekolike običajnosti. Filozofija konstatuje procese razvoja i dovršenja stvarnosti kao umne stvarnosti čiji je i sama deo.

Ovaj opšti uvid koji je samo marginalno do takao jedan mogući pravac razmišljanja poslužio mi je kao okvir u kome pokušavam ovlašćiti odredim svoju, kako Vi kažete, »misao preokupaciju«. Od doktorske disertacije, posvećene tada još veoma aktuelnoj i uticajnoj bečkoj pravnofilozofskoj školi, odupirao sam se kursu tzv. vrednosno neutralne filozofije i nauke. To isto važi i za moj kritički odnos pre-

ma, takođe vrednosno neutralnoj, teoriji »tehničke države«.

Prihvatio sam misao da svet prava pripada svetu onoga što Hegel naziva »duh ili »druga priroda«. On, otrpilike, kaže: kao što je težina supstancija materije, mi moramo reći da je sloboda supstancija duha. Predmet prava je pojedinac kao umno biće, kao slobodna ličnost, kao samoodređenje. Još da dodam: od samih početaka svoje teorijske delatnosti protivim se duhu pozitivizma i scientizma i u tom smislu mogu se smatrati sledbenikom one struje mišljenja savremenosti koju reprezentuju istaknutita imena »kritičke teorije«, a kod nas filozofija »Praxis«, u čijem uobičajavanju sam aktivno učestvovao svim svojim umnim snagama. Naih, njih sam (saglasno) duhu vremena, tj. oštrom suprotstavljanju totalitarističkom sistemu, onom sa »desnice« (kao i onom sa »levice«) založio u kritiku svih oblika političkog otudnja, posebno kritiku birokratizacije društva i države, »čoveka bez duha« kako bi rekao Maks Weber. Iza te kritike stoji uverenje da se u praktikama i mehanizmima scientističke i tehnološke objektivnosti, koji su udarili svoj preček pozitivistički shvaćenom pravu i »tehničkoj državi«, nahodi mesto gubitka ljudske subjektivnosti i slobode. Razume se, to nije istoznacno sa Hajdegerovskim »usudom bivstva«, nego smera da onu društvenu praksu u kojoj tehnika, dakle, »stvari vladaju ljudima«, dominira prometna nad upotrebom vrednošću.

Na tragu dosad rečenog, šta Vaše filozofske stanovalište slobode i kritičkog osporavanja dalje implicira?

Takvo stanovište vodi zaključku da pojam progrusa treba relativizovati, tj. ne treba ga poistovetiti sa napretkom pozitivne nauke i

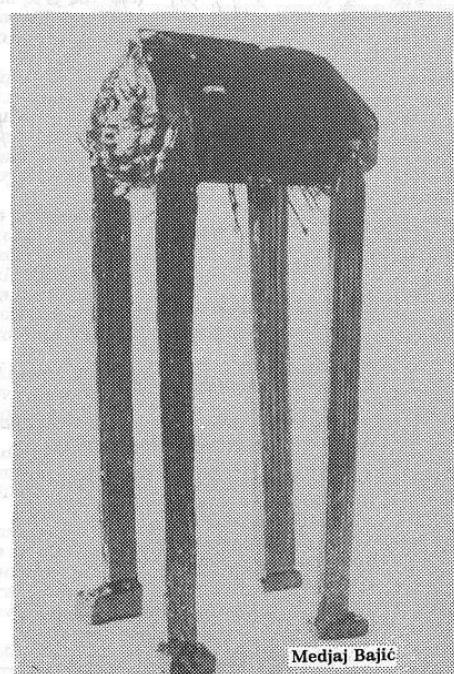
tehnike, jer se one mogu pokazati takođe kao puki instrumenti za podvlačišvanje i manipulisanje ljudima, i to do neslučenih razmera. U tom savezu pozitivne nauke i tehnike sa birokratskom, državnom vlašću, čije ovovekovne obrise vidimo u tejljorističkom sistemu, ne postoje bitna razlika između modernog kapitalizma i lenjinističkog socijalizma. A ovde se upravo može postaviti pitanje o odnosu filozofije prema empirijsko-analitičkoj društvenoj nauci i njenim zahtevima i »saznajnim interesima«.

Empirijsko-analitička metoda u društvenim naukama ide za neopozitivističkom srujom u filozofiji koja istražava na odvojenosti bivstva i trebanja, činjenica i vrednosti. Ovde metoda strogo zahteva potiskivanje »preskriptivnih« u korist »deskriptivnih« stavova, pošto preskriptivni stavovi sadrže vrednosne sudove i svojim »emotivizmom« navode na određeno stanovište. Empirijsko-analitičkoj metodi kao uzor služe prirodne nauke i informativni sistemi iskači osloboden svakog vrednovanja. Empirijsko-analitičkoj metodi i teoriji je otuda uzor i prirodnopravni odnos prema predmetu. Od prirode se društvo kao predmet razlikuje samo po obimu i složenosti. Istraživanje u najmanjoj mogućoj meri sme da podleže interesima istraživača.

Već je primećeno da se obrazac nauke slobodne od vrednosti mora ograničiti samo na one aspekte društva koji stvaraju tehnološki relevantno znanje raspolažanja. Međutim, ljudska upotreba ovih znanja je od velikog značaja. Slučaj (zlo)upotrebe atomske bombe najbolje pokazuje kako se ljudsko gospodarenje nad prirodom i oslobađanje od neprozirnih sile može izmetnuti u ljudsko samouništenje. Jednoznačno poimanje napretka kao napretka prirodne nauke i tehnike (a sa njima i »tehničke države« pod tzv. »prinudom stvari«) zaboravlja da je takav napredak samo »virtuelan«, tj. njegova delotvornost je zavisna od načina njihove društvene upotrebe. Nikada sredstvo ne sme determinisati svrhu.

I »kritička teorija« i Hajdegerova ontologija su ukazale na dehumanizujuće tendencije koje idu uporedno sa prevlašću tehičke civilizacije i paralelnim porastom tendencija ka totalitarizmu. To je, kako bi Niće rekao, epoha nihilizma u njegovom pasivnom značenju — kao propagiranje i opadanje duhovne snage. Niće je nihilizam sažeо u sentenci »smrt Boga«, tj. obvezrenja najviših vrednosti. Nihilizam je bescijnost, izostanak odgovora na pitanje »zašto«. Nihilizam — rekao bi sam Niće — predstavlja »patološko prelazno stanje«. No, pasivni nihilizam se može »pregreti aktivnim nihilizmom, povećanjem duhovne snage. Pasivnom nihilizmu otpor pruža aktivni tako što ustaje protiv zamora i iscrpljenosti (»volja za moć«).

Da li se kriza humanizma može prevladati pukom rehabilitacijom subjektivnosti? Na to pitanje Hajdeger daje negativan odgovor. Kriza humanizma je, u stvari, vrhunac metafizike, a istovremeno obeležava i njen kraj. Metafizika je uvek poimala bivstvo (Sein) kao osnovu, ili temelj (Grund) koji osigurava razum. Huma-

Medjaj Bajić

INTERVJU

nizam i sam pripada metafizici u smislu subjekta kao jedinstva svesti, razuma, Dekartovog »cogito«. U tom smislu, subjekt je puki korelat objekta, ili subjekt objekta. Ovaj subjekt zanemaruje bivstvo u korist predmetnosti (Gegenständlichkeit). Prema tome, Hajdegerovsko »pregorevanje« (Verwindung) metafizike predstavlja svojevrsni antihumanizam, zato što je subjekt postao objekt tehničke manipulacije.

Kriza humanizma, rekli smo, ide uporeda sa prevlašću tehnike i pozitivne nauke u epohi Moderne. A njihova prevlast je istoznačna sa sveopštom racionalizacijom životnih procesa. U »Pismu o humanizmu« Hajdeger je ukazao na tendenciju scijentifikacije mišljenja koja uliva strah filozofiji. Naime, filozofija strahuje (wird don der Furcht gejagt) da gubi ugled i važnost ako nije nauka. Tada je bivstvo kao element mišljenja žrtvovano tehničkom izlagaju mišljenju. Mišljenje se procenjuje po jednoj njemu neprimerenoj meri. Ovo procenjivanje je jednako postupku koji pokušava da suštinu i svojstvo ribe proceni po tome koliko je dugo u stanju da živi na suvom. Već dugo mišljenje sedi na svome. Hajdeger se pita: može li se sada nastojanje da se mišljenje opet vrati svome elementu nazvati »iracionalnim«. Hajdeger poriče da njegova kritika humanizma znači afirmaciju nehumanog, već znači samo to da je humanizam sinonim metafizike i da iz metafizike sledi dekadencija subjektivnosti.

S obzirom na naznacenu kritiku modernizma i metafizike, u čemu sústinskom prepoznejete vrednost postmoderne i značaj njenih paradigm za Vaša filozofska istraživanja?

Danas se sve više govori o tome da je čovečanstvo zašlo u novo doba, u doba »postmoderne«. Iskustvo postmoderne, ako se koristišto Hajdegerovskom terminologijom, jeste postmetafizičko iskustvo koje razara stabilne strukture mišljenja što datiraju od Platonove metafizike. Postmodernu valja shvatiti ne samo kao inovaciju, nego i kao dozivljaj »kraja istorije«, i to imajući u vidu mogućnost razaranja sveta u jednoj atomskoj kataklizmi.

Ključna misao postmoderne je dovodenje u sumnju vere u progres, koja je predstavljala srž Moderne kao procesa posvetovljivanja (»sekularizacije«). A Modernu, kao epohu, karakteriše prosvjetiteljsko poricanje transcendentije i stavljanje glavnog akcenta na ovostranost i potvrđivanje novog kao osnovne vrednosti. To stalno hitanje ka novom, ta groznica prevazilaženja i rasta, svojstvo je Moderne i metafizike koja je ispunjava. Nisu slučajno modernizam i moda povezani imenima, nego i sadržajima, i to sve do rutinskog ponavljanja. Postmodernizam se opire tom novatorstvu Moderne, on teži prostorima s one strane metafizike.

Da li smo sa postmodernizmom stupili u novo doba? Da li se ono odlikuje po tome što je postmoderna upotreba uma izričitija i radikalnija upotreba retoričkog uma?

Moja sadašnja intelektualna preokupacija se kreće upravo u tom pravcu. Ona je usredstvana na probleme odnosa retorike i filozofije u Antici, a zatim na istraživanje razloga renesanse retorike u postmodernizmu. Danas se sve više govori o promeni koda: od znanja ka nagovestuju, do brojanja i računanja ka fantazijama i fikcijama. To se može izraziti i kao tendencija: od egzaktnih nauka ka krilatom pesništva. Deregulacija uobičajenog govora, uzdrmanost temelja na kojima stojimo, sumnja u napredak, osobine su postmodernog mišljenja.

Okretanje retoričkom umu kao humanističkom obrazovanju kada je izjavlja iz tehničko-naučnog (metafizičkog) začaranog kruga. Diskriminacija retorike koja je otpočela sa Platonovim dijalozima »Gorgija« i »Fedar« i snažno nastavljenia u pozitivizmu 19. veka oslanja se na »monopolistički pojam uma«, kako ga je utvrdio Platon. Postmoderna radikalizuje retoričke »rezidue« nasuprot tehnički utemeljenom racionalizmu: nagovestaj i verovatnoća su duhovno nadmoćniji od instrumentalnog uma. Retorika je namesnik nededuktivnog uma, argumentacije a ne demonstracije, da nešto može biti dukčije, a ne jednoznačno. Retorika iziskuje dijalog i diskusiju, a sa njom i komunikaciju, i na taj način doprinosi da svet u kome ljudi žive bude podnošljiv. U tom smislu nastojim razumeti postmodernizam kao alternativu onom represivnom duhu koji smatra da, kako reče jedan savremeni filozof, »figura-

tivni jezik kalja logičku misao«. Postmodernizam znači prevlast metaforike nad metafizikom.

Istraživanje jezika, retorika i hermeneutika ponovo zadobijaju legitimno mesto u filozofiji. To nas vraća sofističkim izvorima retorike, čiji smisao čini umešnost komunikacije posredstvom neprinudnog uveravanja i delotvornog formulisanja argumenata. Komunikacija je pre svega afektivna dogadaj, a tek onda racionalan. Estetički kvaliteti jezičkog izraza, čak i pojava i nastup govornika, igraju veliku ulogu. Društvena saglasnost, u koju treba ubrojiti pre svega saglasnost slušalaca, nastupa tek posle dijaloga »agona«. Idealna komunikacija je samo ona koja je neprinudna i od uticaja vlasti oslobodena komunikacija. Njen medijum je demokratska republika, slobodna javnost.

Da se, samo za trenutak, vratimo početnom pitanju: Po Vašem uvidu, koji problemi najviše zaokupljaju najnoviju političku filozofiju u svetu, te postoje li u tom pogledu bar izvesne podudarnosti u političkoj filozofiji kod nas?

Nadam se da neću biti nepravedan tako kažem da je politička filozofija kod nas, na neki način, tek u povoju. U svetu se u poslednje vreme najviše raspravlja o pojmu pravde. Diskusiju o tom je najozbiljnije započeo američki filozof Rols, a pre njega je značajna pitanja, kako o pojmu pravde tako i o problemu tzv. »nove retorike«, pokrenuo pokojni Haim Perelman, belgijski filozof i teoretičar prava. Sam pripremam jedan kompendijum o retorici. Kako mi je poznato, u poslednje vreme su objavljeni (ili započeta) istraživanja u oblasti političke filozofije, a naročito filozofije prava na beogradskom Pravnom fakultetu. Obavešten sam da akademik Radomir Lukić treba uskoro da izda svoju filozofiju prava.

Mogu li se, profesore, vaša bitna teorijska interesovanja, profesionalni i javni angažman najprije izraziti obuhvatnim problemskim sklopom upravo one antinomiju (koja uostalom naslovljava i dve Vaše knjige): POREDAK I SLOBODA, Kultura, Beograd 1967, i AUTORITET I OSPORAVANJE, Filip Višnjić, Beograd — Naprijed, Zagreb 1983) koja u bitnom obeležava odnos porekla i slobode, autoriteta i osporavljaja?

Smatram da ste dobro uočili da kod mene postoji ono što Vi nazivate antinomičnim problemskim sklopom. Zaista, naslov mojih knjiga: Poredak i sloboda, Tradicija i revolucija, Autoritet i osporavanje kreću se u tom dijalektičkom sklopu mišljenja. Nema porekla bez autoriteta, niti slobode bez osporavanja. Lično zastupam ideju porekla slobode. Kritičar sam one vrste autoriteta koja vodi autoritarnim režimima, iako sam mišljenja da dobro društvo ne može postojati i opstajati bez nekog racionalnog autoriteta. U ovom času Jugoslavija je zemlja bez autoriteta. Osećajući njeno rastakanje, Jugoslaviju sam pre neku godinu nazvao nepostećeom, i to u času kada su mnoge disolutivne i retrogradne sile izbile na površinu i ustremile se svojim atavističkim neprnjateljstvom na samu Jugoslaviju. U poslednje vreme sam često navodio delo engleskog filozofa Tomas Hobsa koji je, kao i Paskal, bio savremenik evropskih verskih ratova, a povrh toga i engleske revolucije koju je dozivljavao kao gradanski rat, odnoseći se negativno prema njemu. U gradanskom ratu zaista je »čovek čovečki vuk«, kako je pisao Hobs. Dva Hobsova dela nose naslove pozajmljene iz jevrejske eshatologije: »Levijatan i »Behemot«. Dok Levijatan simbolizuje apsolutnu državnu vlast koja je jedino sposobno sredstvo u doba »rata svih protiv svih«, dok je, drugim rečima, »Levijatan« simbol porekla protiv opštег nasilja, »Behemot« je upravo nešto suprotno. To je stanje u kome gospodari nasilje i haos. Behemot je simbol nezakonja i napretka. A Behemot je drugo ime za gradanski rat, ono stanje nereda koje su Grci nazivali »disnomija« ili »anomija«. Uovo vreme u kojem mi živimo valja se podsetiti Hobsovog »Behemota«.

Pobornik sam dijalektike porekla i slobode, autoriteta i osporavanja. Poredak i sloboda se ne isključuju na automatski način. Istina, ako poredak znači samo drugo ime za neko autokratsko uredjenje u kome pojedinac nema nikakvih, ili ima samo ograničeni broj prava, onda se poredak i sloboda isključuju. Ali, ako je u datom poretku sloboda ograničena pravom (primjer »pravne države« ili, još bolje, »vladavine prava«), tada imamo poredak slobode u kome se ne štiti samo državna vlast, nego i pojedinac

od samovolje te vlasti. Postoji racionalni i iracionalni autoritet, autoritet koji pomaže odrastanju slobode i autoritet koji to sprečava. Tada je on primer autoritarne, bezpovorne vlasti. Iracionalni autoritet se širi uporedo sa svojevrsnom masovnom psihoregresijom, što je način psihoanalize. Za iracionalni autoritet je karakteristična njegova masovna idealizacija, nekritičko prihvatanje, čak neka vrsta zaljubljenosti u »vodu«. Autoritarni i totalitarni režimi dvadesetog veka počivaju na iracionalnim, »harizmatičkim« autoritetima kojima njihovi sledbenici pripisuju nadprirodna svojstva.

U Vašim člancima, raspravama i pogotovo knjigama jasno se pokazuju da temeljno filozofska zasećanje u problemu čovekovog života u zajednici ujedno se sprovodi i kao korenita kritika ideoloških privida i utvara.

Šta govori Vaše iskustvo kritike, pogotovo kritike političke ideologije: nije li ideologija naročito »gvodenazavesa« između stvarnosti porekla i mogućnosti slobode?

Filozofija, bez sumnje, iziskuje kritiku. Recakao bih kritiku na način kako je to i Marks formulisao u pismu Rugeu: bezobzirnu kritiku svega postojećeg, koja se ne boji sukoba sa vladajućim silama. Ovakvo shvaćena kritika ima dvojako značenje: postojeće ne treba poistovjećivati sa stvarnošću. Ono je samo njen segment. Dijalektika zahteva posmatranje stvarnosti kao nečeg procesnog, pokretnog, tendencijskog, onako kako je to Gete u »Faustu« naznačio: »Jer sve što postoji vredno je i da prodadne.«

U tom smislu, kritika predstavlja i podrazumeva i kritiku svih ideoloških privida, a privid ne treba shvatiti kao nešto nerealno. Upravo privida ima najviše u društvenoj stvarnosti, na primer, privid opštosti neke pojave, država kao »prva ideološka sila nad čovekom« itd.

U razumevanju pojma ideologije sam Marks sledbenik. A kritika ideoloških privida je nešto što je najaktuellerije. Ovdje ću, u vezi sa pozivom naučnika, navesti jednu manje poznatu Marksovou misao iz »Kapitala«. Ona glasi: »Čovek koji nauku pokušava da akomodira nekom stanovištu koje ne proizilazi iz nje same, nego izvana, iz njoj tuđeg, spoljašnjim interesima pozajmljenog stanovišta, takvog čoveka nazivam niskim«. Takvih niskih ljudi je u ideologiji realnog (pa i tzv. samoupravnog) socijalizma mnogo proizvedeno. Jer pojmiti kritiku sam kao kritiku protivnika, kojega smo u međuvremenu proglašili »klasnim neprijateljem«, pa mu pripisivati i ono što on nije e da bi slika bila što crnja, metoda je nedostojna časnih ljudi. Kada bi se kojim slučajem, na primer, evidencirali i analizirali mnogobrojni doktorati ili magisteriji koji su poslednjih decenija kod nas polagani (najviše na fakultetima političkih nauka, ali i drugde), moglo bi se lako utvrditi da je reč o apologske radovima u kojima se slavila vladajuća ideologija titozma i kardejizma. To su obrasci jednog korumpiranog duha. U njima triumfuje slepi poredak nad slobodom, ili privid slobode u carstvu obmana. Ovdje vredi izraz koji je upotrebila Hana Arendt: organizovano javno laganje, nauka u službi vanačućih, nauči tudiš interesa, pseudonauka i pseudofilozofija.

Na kraju ovog odgovora dodata bih i to da nije slučajno što je vladajuća »socijalistička ideologija« vehemento osporavala baš Marksovou shvaćanje kritike, kritike svega postojećeg kao prolaznog. Sa »socijalističkom« apologetikom sam bio od početka u oštrom sukobu.

Pre gotovo dve decenije objavili ste studiju u kojoj ste izložili istorijsku i pojmovnu genezu odnosa tradicije i revolucije (TRADICIJA I REVOLUCIJA, Srpska književna zadruga, Beograd 1972). Tom prilikom ste s razlogom upozorili na sve prisutniji značaj tog odnosa.

Kako se odnos tradicije i revolucije u bitnom očituje u današnjim prilikama i koji su njihovi ideološki izazri?

Tradiciju i revoluciju sam objavio u vreme prvih očiglednih znakova unutrašnjeg raspada. Titove Jugoslavije, i to pod Titovim vodstvom. Pisana je upravo za cvetanja »maspokazu« u Hrvatskoj, a objavljena u prvoj polovini 1972. godine. Problematika je obuhvatila epohalni istorijski rez koji je u Evropi povučen sa Francuskom revolucijom i, što je bitno, sa tradicionalističkom reakcijom na revoluciju, kao i na potonje duhovne i političke tvorevine koje i sada vrše sudbonosan uticaj na naš život: prosvetiteljstvo, racionalizam, konzervativizam,

INTERVJU

socijalizam i anarhizam. Sve njih je proizvela ili iznedrila Revolucija ili joj neposredno prethode. Reakcija na francusku revoluciju je slična sadašnjoj reakciji na sve revolucionarne toke. Mnoge istine tradicionalizma i konservativizma su izbile i sada na površinu istorije, posebno u Jugoslaviji, s obzirom na činjenicu da je tradicija bila takoreći zatomiđena. Jer puko, linearno, pseudorevolucionarno poricanje tradicije je tipično skorojevićko shvatanje po kojem istorija započinje tek sa revolucionarnom generacijom. S druge strane, tradicionalistička kritika revolucije i inovacija absolutizuje prošlost, dugotrajnost, »longus tempus«, kako su govorili stari tradicionalisti. U takozvanim »starijim dobrim vremenima«, kazivali su oni sve je bilo kako treba. Njihova je lozinka: »Tako je uvek bilo i tako uvek biti i ostati mora.« Za tradicionalističko shvatanje istorije karakteristična je idealizacija svih arhajskih naslaga, posebno predrasuda. Tradicionalizam iziskuje abdikaciju ljudskog pred božanskim umom i bogomdanim autoritetima. Tradicija važi na osnovu porekla i predanja, »ex auctoritate«, a ne »ex ratione«. Tu se ona nalazi u neposrednom sukobu sa prosvetiteljstvom i njegovim racionalnim kriterijima. Tradicija važi bez obrazloženja i bez utemeljenja na principima uma.

U ovo vreme i kod nas izbjiga snažna težnja za rehabilitacijom tradicije. To je na izvestan način i normalno, s obzirom na prirodu njenog »socijalističkog« potiskivanja. Međutim, kao što su u socijalizmu cele generacije takoreći srljale u »svetu budućnost«, danas generacije kao da srljuju u »slavnu prošlost«, u »stara dobra vremena« za kojima se tako čene. Dakle, budućnost i prošlost su ideološki suprotstavljene kao obmana i istina. Međutim, to pravo sunovraćanje u prošlost može biti, a svi znaci govore i da jeste, još krvavije negoli slepo-inovativno, pseudorevolucionarno poricanje tradicije. Ruski pisac Aleksandar Hercen je bio u pravu kada je govorio: ko se oslanja samo na prošlost rđavo se oslanja. Navešču i jedan stav velikog nemačkog filozofa Šelinga,

inače konzervativnog mislioca, koji je o prošlosti ipak rekao: »Čovek koji nije sposoban da se suprotstavi svojoj prošlosti nema nikakvu prošlost ili, možda, iz nje nikako ne može da izide. Isto tako oni koji svagda žele da potvrde prošlost, koji se, dok sve ide napred, ne daju oteti iz prošlosti, pokazuju nemocnom pohvalom prošlih vremena kao i slabšnjim karakterom sadašnjosti, da na sadašnjost nisu kadri da utiču.« Mislim da je to jedna umna opomena i sadašnjim generacijama onih koji smatraju da — pošto se srljanje u apstraktnu budućnost pokazalo i bezuspješno i kobno — treba se svim bićem okrenuti prošlosti. Idolatrija prošlosti je prisutna danas u našem životu, na našim trgovinama i ulicama, na političkim skupovima. Zato smaram da takva idolatrija prošlosti predstavlja opasno udaljavanje od stvarnosti, pravo bekstvo od stvarnosti, jer se samim tim priznaje nemoć da se utiče na sadašnjost. Ova zbrka u vremenu je karakteristična za naše vreme.

Idolatrija prošlosti, rekao bih, ima uticaja i na aktuelle medunarodne sukobe u ovom zemljilji, koji nisu ni prestajali, takoreći, od njenog osnivanja, ali su menjali oblike i intenzitet, čak i sa krvavim genocidnim episodama. U tom smislu imamo posla s rivačkim, čak neprijateljskim suprostavljenim tradicijama koje su poglavito nastale iz oštih verskih razlika i raskola. Išao bih tako daleko da bih tvrdio da naše generacije, možda, plaćaju krvavi danak verskom raskolu iz 1054. godine koji je pogodio upravo naše južnoslovensko tlo. Medunarodna netrpeljivost i mržnja imaju religioznu »aromu«. Pozivi na »hrišćansku ljubav« nisu u sebi nikada imali pravu uverljivost. Pre će biti da je mržnja sve više postajala nacionalnom verom, pomešanom sa pravom verskom isključivošću. Reč je o svojevrsnom pomračenju uma i o onoj vrsti besprincipijelnih deoba koje su ušle u međunarodni rečnik pod pojmom »balkanizacija«.

Mislim da neću pogrešiti ako tvrdim da nije ljubav prema svome narodu nego mržnja pre-

ma drugom, »rivalskom« zvezda vodilja sadašnjeg nacional-šovinizma u Jugoslaviji. U knjizi »Nelagodnost u kulturi« Freud je pisao o »narcizmu malih razlika«. Sada se ide tako daleko da se na primer u Hrvatskoj isti jezik brutalno menja samo da bi se izazvao što veći raskol. U prošlom veku ovo je stanje hrvatski biskup Strossmajer dobro označio latinskim izrazom »corruptio cordis«, duševna iskvarenost, koju prati »indolentia mentis«, tj. duhovna indolentnost, ravnodušnost.

Patrijarhalni autoritet ste uzeli kao ishodište konzervativizma u političkom i društvenom životu epoha koje prethode modernom građanstvu.

Ali, nisu li u našem savremenom društveno-političkom životu bili i ostali odveć naglašeni znaci i autoritarnosti i konzervativizma? Mogu li se oni takođe vezivati za istorijski neprevladane oblike patrijarhalnog autoriteta na ovim prostorima? Nije li to ujedno obiljan sindrom »gradanske nedonesenosti« jugoslovenskog društva?

I ja smaram da patrijarhalni autoriteti na ovim prostorima još nisu prevladani, mada bi raspadanje patrijarhalne porodice govorilo suprotno. Moguće je da su patrijarhalni autoriteti dobili neke druge oblike i da su samo ovlaš prepušćeni. I dalje živi »pater patriae« u nekom »savremenom« oblicju. I danas je na snazi shvatanje autoriteta svojstveno plebiscitarno-cezarističkoj vlasti: autoritet odozgo, povernje odozdo, to je vlast nekog vojnog ili »uciviljenog« Cezara kojega pozdravljuje ne samo živi, nego i mrtvi (»Ave Caesare, morituri te salutant«). Sa raspadom rimske republike nastupilo je doba autoritarne vlasti i u Evropi.

Dvadeseti vek je svetu doneo totalitarističke diktature nacifašizma i boljevičizma, mrke (crne) i crvene, koje se nisu oslanjale samo na nasilje, nego i na poverenje mase u »vodu«. Taj fenomen je prva (i najbolje) opazila i istražila Froidova dubinska psihologija (pored Frojda i Vilhelm Rajha, svojom knjigom »Masovna psihologija fašizma«, objavljenom iste godine kada je i Hitler došao na vlast). Osnovni način dubinske psihologije sastoji se u tome da totalitarna vlast ima osnovni oslonac u zaljubljenosti mase u »vodu«. Tek tada »voda« postaje suveren u punom smislu, koji »odlučuje o van-

ZAŠTO
BAŠ
ŽIVOTINJE

STARI VEPAR

Dino Bucati

nastavak sa naslovne strane

Zaista, divlji vepar beži, sa zadnjim desnim slomljenim papkom. Kreće se sitim, upornim kasom, u pravcu istoka, udaljavajući se od umirućeg sunca, gotovo prestravljen od tog predznaka zvezda. I metalno čudovište ponovo počinje da cvili, ide unazad, ne osvajajući niti gubeći teren, po nekakvim čubama mrtve trave, koja cijeta korak.

On i sada sam i izgubljen. Ni sa praznog neba, i iz zatvorenih teritorijama, niti sa neke strane zemlje može da stigne pomoći. Njegova vlastita senka ga prestize, kaskajući sa njim, sve čudovišnija i dvostručnija; ona ga sada i ne služi, ponos mu pomalo ističe, sa krvlju, od pogotka i ostaje posejan po putu.

I evo, ali tako udaljene, na granici veze između neba i zemlje, dok svjetlost polaganog slabbi, eno tamne trake, trnovitih akacija, reke. Tamo su ostali, on to dobro zna, cela patrijarhalna porodica, žene, surovi mladi, mrski prasici, eh, uzalud poricati, i bez podnošenja računa, čak je i proteklih dana nastavio da ih sledi, na rastojanju, pazeci da ga ne vide. I smešno je, svakako, ali on je nalažio zadovoljstvo u njuskupanju njihovih svežih stopa, u prepoznavanju tragova ovoga ili onoga: evo, ovde mora da su se potukli, tamo su se prejeli korenja, nisu mi ostavili ni jedan. Odbacen, nije mogao da se otregnje, nije bio sposoban da živi sam, uobraženi starac, i sada jedina nada opstanka potiče još od njega.

Ali drugipucanj ga je pogodio po sred buta, sunce je ubrzo potonulo ispod zemlje i sa veoma udaljene reke uzdižu se levkasti ponori tame. Vidimo, iz automobila, da je njegov kas u izvesnom smislu bezvoljan i težak, kao da ga tek nagon goni da beži, ne više i istinska želja

za životom. Pustinja, uostalom, izgleda da postaje sve beskrajnja, udaljavajući se umesto da se približava zelenom znaku reke.

Ja kažem prijatelju: »Gledaj, zastao je, umoran je. Oprezno se približi, svetlaće biti svega još nekoliko minuta.« A kako nismo mogli da nastavimo putem (niko od nas nije pucao krišom iz Mauzera, razdirućim mećima), dok se približavamo, vepar postaje sve veći, opažamo najzad nečisto lice, uši nakostrešene od čekirnja, veoma plemenito grivu. On je nepomičan, stoji i posmatra nas umornim očima. Mora da je već iscrpljen, a moguće je da ga to samotni danhalski bog zadrzava, staklastim skiptrom od soli, koreći malodušnost bežanja.

Cvijenje motora je prestalo i možda je sada, sa milosrdnim dahom vetra, prispeo glas prijatelja, slobodnih i srećnih, zavučenih u jazbine na obali reke. A bilo je veoma kasno. Oko njega je pocela da se spušta samrtna zavesa.

Cev oružja je već uperenja na samoj liniji ciljanja, sa tako male razdaljine bilo bi nemoguće promašiti, kažirpt je položen u udubljenje okidača. I sada (dok zmajevi noći pristaju iz ugašenih šupljina istoka, sa naglošću zbog koje je strah od zakašnjenja), sada ga vidimo kako polaganog okreće njušku u pravcu sunca, od koga je nad pustinjom ostao samo mali purpurni rezanj. Bio je neizmeran mir i nama se, u isti čas, stvorila slika starinske vile, sa tek osvetljenim prozorima i nejasnom pojavitom žene koja je uzdisala sa odjecima muzike, dok su razmaženi psi časkali na ogradi vrta o plemićkim zgodama i lovom.

Nije mu preostalo više ništa osim da još jednom pogleda ostatak sunca, kao da potvrđuje, ne zbog sentimentalnih žalopjki, niti da bi guto očima poslednju svjetlost, samo da bi ga po-

zvao za svedoka nepravde koja se dokončava.

Kada je utihnuo pucanj iz puške, on je ležao na levom boku, sa već zatvorenim očima, opuštenim papcima. Pod našim očima — u visini palile su se zvezde — gasilo se i poslednje disanje: dva duboka ropca starca, pomešana sa krvarenjem. I nije se dogodilo ništa, niti se najtanušniji duh iskrao iz mrtvog čudovišta da zaplovi na nebesa, niti jedan majušni mehur. Zato je premudri Deronimo, koji se u te stvari razume, voljan da prizna dušu, makar zakržljalu, lavu, slonu i biranijim mesodžerima. U danima optimizma pokazuje se rado spremanje da je prizna čak pelikanu, ali vepru baš nikada. Ma koliko navaljivali, on je uvek odbijao da mu dozvoli privilegiju drugog života. ○○○

Dino Bucati

ZVIJER

Tebe
Što si jednom
Ugori
Drugom
Na zori
Ostalm u bunaru
(U nebeskom) —
Ne čujem
Ne vidim
Ne snuem.

Nadi se ti meni
Sad ovde
U ovom kvaru —
Ovo mi prazno
(Ovo jebesko)
Tim šapicama
Svetrojnim

— Otvori.

Branko Kukić

INTERVJU

rednom stanju», kako je pisao nacistima blizak pravnik Karl Šmit. Totalitarna vlast je tip cezaričko-plebiscitarne vlasti, njen vrhunac. »Voda« vlasta uz ovacije i aklamacije. Masa aplaudira svim potezima (harizmatskog) »vode«, podržava ga, a ne misli o posledicama te podrške. Tu se ispoljava visok stepen masovne regresije. Totalitarna vlast je primer demagoške vlasti, privid demokratije. Ona se penetrira ne samo u društveni, nego i u duševni život svakog pojedinca. Maks Veber je s pravom pisao o »magiji nadmoćnosti« koja se postiže u određenoj društvenoj atmosferi. Važno je da se svita veruje u nadmoćnost svojih »voda«, a ne da li oni stvarno poseduju pripisani im nadmoćnost. Iza svite ide masa koja projektuje svoje, nače neostvarive želje u lichenst »vode«. Jedan beznačajni kaplar, kao što je bio Hitler (i svi slični njemu), mogao je u trenučima krize da postane sveoma gospodar jedne velike i kulturne nacije kakva je Nemačka.

Cesto je isticano, i u »kritičkoj teoriji društva« i kod filozofa egzistencije, da je totalitarizam posledica nihilizma i iracionalnih rezultata tehničko-naučne hiperracionalizacije. U tome se i ogleda relativnost pojma napretka. Danas je savsina jasno da se može posedovati najviša moguća tehnika, a da ljudski život i druge vrednosti budu na najnižoj ceni. To su uočili i Hajdeger i dva, najistaknutija predstavnika »kritičke teorije društva«, Horkhajmer i Adorno u svojoj »Dialektici prosvetiteljstva«. Na sličan način se mora ponovo raspraviti i problem autoriteta u filozofiji prosvetiteljstva i njegove istorijske posledice.

Što se tiče jugoslovenskog društva važnu ulogu igra i njegova, kako Vi kažete, »gradanska nedonesenost«. Posle neograničene vladavine harizmatskog vode (Broza) i njegove svite, jugoslovensko društvo se naslo pred svojim potpunim raspadom i nevidenim ponoron. To se desilo i zato što u njemu nema više na vidištu nikakvog racionalnog autoriteta. A i to je posledica dugotrajne vladavine iracionalnog harizmatskog autoriteta, koji je stvarno zastrao svaku moguću perspektivu svojom ideo-ugnjom apstraktнog obećanja sreće u neprozirnoj budućnosti.

Za Vaš filozofski diskurs moglo bi se reći da odiše, i pojmovno i intencionalno, Marksovim mišljenjem re-volucionarne izmene sveta.

S obzirom da su danas ne samo marksizam, već i Marks sam, predmet žestokog osporavanja, sve do »prekog« odbacivanja, u čemu je, po Vama, Marks doista sporan i istorijski osporen, a u čemu nadasve akutelan?

To je manje ili više sve jasno. I ranije sam, kada je kod nas vladao službeni marksizam koji je, po svojoj najdubljoj intenciji, bio duboko antimarksistički, isticao da je teorija diktature proletarijata upravo ono što je u marksizmu mrtvo. A na tu teoriju su boljševici najviše polagali. Lenjin je, štaviše, smatran da je priznanje nužnosti diktature proletarijata kriterij, najvredniji element u marksizmu. A boljševizam je, danas je to barem jasno, reziduum jacobinstva koji je komunizam odveo pravo u poraz, ostavljajući usput iza sebe nebrojene ljudske i materijalne žrtve.

Pored teorije ideologije, koja je inspirisala mnoge liberalne mislioce (Manhajm, Kelzen i drugi), dalekosežnu vrednost kod Marks-a predstavljaju i analize fetiškog karaktera robe

i novca u »Kapitalu« i izvedene teorije postverenja i otudnjenja.

Nalazite li dovoljno teorijskih razloga i istorijsko-iskustvenih dokaza za slaganje sa sve rasprostranjenoj tvrdnjom — kako sa »realnim socijalizmom« definitivno isčezavaju i ideje socijalizma i socijalistički pokret?

Mogu reći da je propast »realnog socijalizma« predviđeno niko drugi nego Marks sam, iskazom da se prirodne faze društvenog razvijanja ne mogu preskočiti. A boljševički model socijalizma predstavlja, takoreći, pokušaj prevara istorije. Stoga je istorijska kazna zaslужena i za takvim socijalizmom ne treba žaliti. Ipak, ne verujem da će ideja socijalizma zauvek isčeznuti sa ovog sveta. Barem ne dokle god na ovom svetu bude bilo bede i siromaštva. Socijalistička, čak komunistička ideja je svojstvena barem nekim sektama već ranog hrišćanstva. Takozvani »karpokratičani« su isticali devizu »Omnia esse communia« (»Sve je zajedničko«), što se ponavljalo u seljačkim ratovima i u borbama modernog proletarijata.

Kao jedan od najeminijentijih poklonika praxis-filozofije kod nas, kako danas gledate na teorijski, kulturni i društveni znacaj, pogotovo duhovni uticaj, ove misaone orientacije?

— Reći će Vam najpre da »praxis« filozofija nije nikada bila jedinstvena filozofska škola. Više, i pre svega, ona je bila jedan oslobadajući duhovni pokret u vreme velike duhovne i političke krize. Jugoslovenski filozofi i teoretičari društva (ne samo sociolozi, kako neki ističu) bili su jedinstveni u otporu okamenjelim dogmatičkim strukturama mišljenja i totalitarističkoj političkoj i društvenoj strukturi. Razume se, pod imenom »Praxis« prvi je put u svetu, iz samog »socijalističkog« društva, potekla najporiočna kritika njegovih promašaja i inkonzervencija. Ona je uzela ozbiljno, a ne samo ideo-loski, kritiku staljinizma i boljševizma, koju ozbiljno nikada nije uzimala vladajuća oligarhija i njena ideo-loska partija. U toj dimenziji osloboditeljskog duhovnog pokreta vidim glavnu zaslugu »Praxis« i Korčulanske letnje škole, koja je prva organizovala javni, slobodni dijalog između istoka i zapada, i to na Istoku! Imaće, pripadnici »Praxis« potekli su iz raznih duhovnih i kulturnih krugova. Bez obzira na još postojeće veze, rekao bih da više nema jedinstvenih pogleda ni na vreme ni na društvene prilike u kojima živimo.

Koja bitna stanovišta Praxis-filozofije i danas uspešno odolevaju kritičkom svetu vremena, a koja se opet pokazuju teorijski i istorijski istrošenim, štaviše promašenim?

Vidite, smatram da bi se morala sačiniti jedna obzibljiva kritička analiza doprinosa ili promašaja »Praxis« filozofije. Dosadašnji pokušaji, po mom sudu, nisu bili uspešni. Osporavanja su bila najmanje uspešna, jer predstavljaju aistorične pristupe, sa nekom naknadnom svešću onih koji ni onda ni sada nisu predstavljali ništa značajno u našoj filozofiji. U osporavanju je unesenovo više zavisti i resantimanane nego ozbiljnih analiza.

Po mom shvataju, zasluga je filozofije »Praxis« što je afirmisala humanističke sadržaje izvorne marksističke misli, što je organizovala iskrene dijaloge sa svim marksizmu konkurentnim filozofijama današnjice, posebno sa filozofijom egzistencije i analitičkom filozofijom. Tu se posebno ističe međunarodno izdanie časopisa »praxis« koji su pretežno ispunja-

vali tekstovi i dijalozi sa Korčulanske letnje škole. Ovde bih želeo da istaknem da je međunarodnoj afirmaciji »praxisa« najveći doprinos dao profesor Gajo Petrović. Bez njegovog besprimernog pozdravovanja mnogi rezultati bi svakako morali izostati.

U duhu te filozofije, nas nekoliko filozofa i teoretičara društva iz kruga »Praxis« i Korčulanske letnje škole osnovali smo nedavno tzv. »Budvanske dijaloge«, nastojeći da u novom vremenu i za nove generacije ostvarimo međunarodnu filozofsku komunikaciju bez koje ozbiljan rad u filozofiji i društvenoj teoriji nije moguć.

Verujem, na kraju, da bi trebalo (a i vreme je za to) da se prepustimo filozofski bezobzirnoj kritici koja bi, oslonjena na filozofsku argumentaciju, ukazala na doprinose i promašaje filozofije i društvene teorije kruga oko »Praxis«, a najsrcećniji bih bio kada bi moji teorijski i filozofski promašaji bili predmet jedne takve kritike.

Za kraj i jedno »priznajne« pitanje. Pre punih šest godina nastojali ste da posebnom knjigom odgnetnete, »da li je nacionalizam naša sudbina?« Sta danas mislite o tome, kakva je sudbina našeg nacionalizma, ili bolje, naših nacionalizama?

— Morao bih Vas malo ispraviti. Naime, tačno je da sam pre nekoliko godina izdao knjigu Da li je nacionalizam naša sudbina, ali sam naslov knjige preuzeo iz jednog svog referata (i on je objavljen ponovo u knjizi) kojem sam podneo 1971. godine na jednom manjem skupu na kome su učestvovali Milan Kangrga, Stipe Suvar i Branko Horvat. Skup je organizovala redakcija »Gledišta«, a uvodni referat je bio poveren Veljku Rusu. Povod su bile javne manifestacije nacionalizma, a posebno hrvatskog maspoka. Učesnici u diskusiji su onda bili saglasni u visokom stepenu o karakteru nacionalističkih manifestacija.

Ja sam svoj referat onako naslovio pokušavajući da pružim izvesnu dijagnozu i da opisem moguće tendencije. Na žalost, stvari su otišle mnogo dalje, sve do tragičnog međunarodnog sukoba koji se kao ružan san odvija pred našim zburjenim i zastrašenim očima.

Ovde bih hteo da podsetim na misao Bleza Paskala, velikog filozofa 17. veka, svedoka verskih ratova koji su u ono vreme pustošili Zapadnom Evropom. Paskal je rekao da su građanski ratovi najveće od svih zala. I mi se, na nesreću, sada, krajem dvadesetog veka, suočavamo sa tim zlom. A Paskal još opominje u 293. stavu svojih »Misli«: »Zašto me ubijate? Nego šta, ne stanujete li vi s one strane vode? Prijatelju, kad biste stanovali sa ove strane ja bih bio ubica i bila bi nepravda ovako vas ubijati. Ali pošto stanujete s one strane, ja sam junak i to je pravo.«

Tako je upozoravao Paskal na karakter »pravde« sa dve strane »vode«. Ova simbolika je dalekosežno poučna, jer, zaista, ima ljudi koji je ubistvo doživljavaju kao junakstvo, a ne kao zločin i nepravdu. Na to treba podsetiti i našu generaciju koja je dosegla dočelo da se međusobno ubija. Zato bi novi naslov moje knjige morao glasiti: »Zašto je nacionalizam naša sudbina?«

Razgovarao Jovan Gagrica

NAPOMENA: Ovaj intervju je u osnovi nastao prilikom snimanja dokumentarno-naučne serije »Svedoci vremena«. Televizija Novi Sad, u julu 1991. godine. Naknadnim intervencijama prof. Tadića u vodu autorizacije i neophodnih zaokruživanja pojedinih odgovora došlo se do konačnog teksta intervjuja.

ZAŠTO
BAS
ŽIVOTINJE

JEŽ

Jeste li videli kako se rastvara njegova tuba i kako svaka bodlja otvara po jednu ranu.
(Hoće ježo da se ženi, ježo, ježo!)

Stotinu rana — to je lep zbir njegovog gneva. Stotinu opakih dodira. (Slika mu je stara baba.)

A ni njegova šeširna nije niukoliko bezazrena. Sebična i proždriljiva, ona je takođe opasna. (Slika mu je devojčica.)

I njegov strah je obmana. To je taktika kojoj neopreznost zauvek naseda.

Kada te ježevice spopane, hvataj se u kolo. Nasred kola, ogrnut gunjem, cući — ježo.

— Hoće ježo da se ženi. Slika mu je stara baba, udovica s devet deca. Slika mu je devojčica. Ježev kožu bačaj na ugljen. Ježev ježtin kani na ranu.

Koga »ježo« prvog uhvati, taj postaje jež.

○○○

Ivan Rastegorac

999

Kad pomnožiš
Dvojicu sa trojicom
Kad dvaput zatvoris
I triput otvoris —
To je to.

I ovo:
Troja usta
(Puta dva)
6 stomaka
6 rupa
Iz kojih se šesti:

— 666 će vas puta
Jesti.

Branko Kukić